

## СТАРОГРЪЦКАТА ЛИТЕРАТУРА И НАШИТЕ СЪВРЕМЕННИ ПРОБЛЕМИ\*

Богдан Богданов

Доколкото е позиция, всеки литературоведски текст може да породи спорове. Включените в настоящия сборник двадесет студии по проблеми на старогръцката литература, обединени от общата грижа около нейните особености, също са в състояние да повдигнат спор. По същество той би бил свързан с въпроса за ефективността да се определят генералните особености на една литература.

Всеки опит да се осъзнаят особеностите на старогръцката литературна традиция е ограничен от двете крайни положения — да гледаме на нея било като на затворен в себе си уникал, било като на отворено поле на идеи и форми, които изглеждат достатъчно наши и съвременни. Добрата изследователска позиция би примирила тия две крайности, и то не формално, а в особена мярка, отнасяща се именно за старогръцката литература. Защото, бидейки като всяка друга литература на миналото завършен и неповторим феномен, тази литература не просто ни се струва по-понятна в сравнение с други древни литератури, тя безспорно е по-близка и по-отворена към нашия свят. На въпроса, защо е така, е отговаряно много пъти — от елинския свят тръгват хуманистическите традиции, дали облик на Нова Европа. Колкото и развитийни да са внушенията, които прави, този отговор остава неисторичен по същество. Така или иначе той води до представата, че древните гърци не са толкова различни от нас. Това е едно от скритите основания старогръцката литература да се мисли за арсенал на модели за съвършенство и правилност — като Софокловата „Антигона”, за чието историческо разбиране полага основа Хегел, но която именно от него е оценена като образец с извънисторическа ценност.

Днес започваме да осъзнаваме и типова причина за близостта между съвременните и старогръцките литературни идеи и форми. Става дума за подобие в начина на ползването и разпространението на литературните текстове. Бихме могли да се изкажем и еволюционно — от елинската древност тръгват характерните за съвременността особености на общуването с литературата: това че литературното произведение — писан текст, отива при всеки, че може да се разбира субективно и се тълкува от литератори. Както убеждава Сергей Аверинцев в своята студия-диптих, включена в настоящия сборник, старогръцката литература ни се струва така близка, защото именно в нея, а не в древните литератури на Близкия Изток се достига за пръв път до схващане за обособеността на литературата от житейската среда, до литературно самосъзнание.

Разбира се, това не е крайно решение. Така формулираната връзка между нашия и древноелинския литературен свят, връзка в типа литературност, поражда немалко апории, ако се постави въпрос за различното, за исторически особеното. Този въпрос се поставя, и то по-често не в плана на старогръцката литературност, а по-общо, в плана на културата, в който литературата, изкуството и религиозната идеология стават разновидности без особена видова

---

\* Традиция, литература, действителност. Проблеми на старогръцката литература в световното литературознание. НИ, С. 1984, с. 5-16.

разлика, свидетелстващи общо за особеностите на старогръцката културна реакция или, както се изразяват някои автори, за елинския тип мислене.

Подбраните в тази книга студии са именно от този тип. Те принадлежат на по-ранен етап на литературоведско мислене в кръга на класическата филология, когато угрижени около особеностите на старогръцката литературна традиция изследователите ги търсят на нивото на културата, без да отчитат някакъв литературен коефициент, но ги търсят вече не като механичен набор от идеи, а като система от отношения. Интересувайки се предимно от различното, от особеностите на старогръцката литература като културен жест, тия изследователи засягат, разбира се, и въпроса за „нашето” в нея. Но ако по първия кръг от проблеми те се изказват съвременно и в този смисъл научно, по втория си служат с формулите на миналия век, преди всичко с представата за самостоятелен, ясен и единен ход на европейските идеи, чието начало е в древна Гърция. Ето два характерни примера.

След убедителните заключения за наличието на плурализъм в Омировата представа за човека, свързана с особеностите на ранната елинска култура, Бруно Снел заключава със скок, че това ясно, дискурсивно и неспиритуалистическо схващане „е първото стъпало на европейското мислене”. Несъмнено това е само презумпция, която не следва от конкретните изводи на Снел. В студията си за психологичното у Еврипид виенският професор Албин Лески защитава една съвсем убедителна теза — Еврипидовите психологически прозрения надхвърляли възможностите на онова време за проникване във вътрешния свят на човека; те били резултат на един вид временно пропукване хода на елинските идеи и бележели насока, останала неразвита в по-късното творчество на Еврипид и реализирана едва в европейската драма; „Медея” и „Орест” представляли два типа на различно възприемане на вътрешния живот на човека. Лески е прав, че Еврипид не е Ибсен, но дали Ибсен продължава това, което е започнал Еврипид. От друга страна, монолозите на Медея и Орест са в ямби. Техният твърде подобен риторичен тон размива контура на идеите за човешкото, до които ни се струва, че Еврипид достига самостоятелно. Трябва да се съмняваме, че това са удобни за наблюдение голи съдържания, влизащи безпрепятствено в един или в друг ред от саморазвиващи се идеи.

И тъй общото между подбраните в този сборник студии е възгледът, че особеностите на старогръцката литературна традиция сравнително пряко се обуславят и дори покриват от особеностите на културната среда, в която протича тази традиция, и че тия особености представляват систематично положение. Разбира се, у различните автори разбирането за културна среда е различно. Обществено-психологическа атмосфера, която се развива и същевременно пази своите ценностни параметри, това е диалектическият възглед. Откриваме го у руските автори и у Жан-Пол Вернан. В друг план културната среда се мисли за кръг от взаимно зависими идеи за човека, времето и пространството, за междучовешките отношения. Характерен за даден период от гръцкото развитие, този кръг съжителства или се сменя от други подобни кръгове. У някои автори културната среда се мисли за традиция от форми на живот, в които като един вид тяхно отражение възникват елинските литературни форми — отгук и интересът към произхода, например в студията на Адрадос. Открива се и тенденция елинската културна среда да се разбива на универсални типови реакции, отговарящи на страни от универсалната човешка природа. Така че културната среда, определител на особеностите на

старогръцката литературна традиция, в подбраните студии се разглежда в историческа, в ограничено историческа, но и в неисторическа перспектива.

Пъстротата от възгледи по този въпрос е естествена за широкия и така неустановен домен на литературознанието, особено пък във връзката му с класическата филология. В отделните студии читателят сигурно ще открие поубедителни и по-малко убедителни общи позиции. Поставени едни до други обаче, те се допълват, разколебават и коригират, като редом с това убеждават, че трудният въпрос за особеностите на старогръцката литературна традиция трябва да се решава „контекстуално” и от мнозина.

Не искам да кажа, че трудностите на това решение трябва да се подменят с едно или друго разногласие, като се постулира, че то е естествено. Това би означавало да се скрием от тези трудности. Въпросът е обаче дали принципно е възможно формулирането на особеностите на старогръцката литературна традиция. И ако на този етап на описание се отказваме да ги наблюдаваме като нещо специфично и приемаме, че се покриват с особеностите на културната среда, можем ли в този случай да се заемем със систематично описание на старогръцката култура? Как ще се съотнесе характерното неизменно положение на културата с аспекта на вътрешното развитие и в каква степен нейната същност ще зависи от корените ѝ? Към тия въпроси се добавят и други. Системата на културата от отношения на идеи и ясно определени ценности положения ли се гради или от символи, възел на много значения, представяни и в образна форма? Очевидно въпросите трябва да спрат дотук. Системата на описание в хуманитарната наука е твърде неразработена, все още липсват точни аналитически термини, за да изразим особеностите на елинското културно развитие като диалектика на единство и многообразие, като развитие и същевременно пазене на определен характер.

Трудностите стават още по-големи, ако си поставим задача да разберем това облекчаващо ни ниво на културата в системата на материалните обществени процеси. Именно от подобни трудности се спасяваме, като идентифицираме особеностите на старогръцката литературна традиция с особеностите на елинската култура. Защото колкото и по същество културен феномен да е литературата, тя и в по-ранния стадий на недостатъчна обособеност от културните структури е нещо особено, в което чрез традиционните литературни форми, чрез влагането на нов смисъл в старо оформяне, ако не друго се постига по-ефикасно съотношение на различни културни нива. А това е вече структура за по-универсално културно поведение, което посредством литературата може да се постигне и в рамките на една местна, затворена култура. И още нещо — повтаряща параметрите на действителността, диктувани ѝ от културната среда, литературата винаги се отклонява от тях, и то не поради необяснимо своенравие, а за да ги активизира и да породи вътре в границата на културата възможност за други варианти на действителност.

Системата на тия отношения е отдавна известна. Но трудностите да се приложи в конкретен анализ тази система са толкова големи, че в работен план е по-рентабилно да се приеме, че нивото на литературата и културата съвпадат, както се е приемало по-рано, че литературата се покрива с човешката действителност. Именно тия трудности правят допустими в литературоведския анализ всякакви изкази — аналитични, образни и риторични. В общия поток те способстват за придвижването към идеала на научното проникване в тази

материя дори ако прилагашите един или друг изказ не са убедени, че идеалът ще бъде постигнат.

Разните гласове в тази книга, занимаващи се с единството на старогръцката традиция, насочват вниманието и към неизбежния противоположен аспект — към вътрешното ѝ многообразие. Колкото и единна да е елинската литературна традиция — впрочем в това по-скоро вярваме, тя има много извори, чиито потоци едва ли са се свързали в достатъчно единно течение. А несвързаното, както и отпадащото са възможност за развитие в нова посока, те са дремещо друго, което понякога се събужда. Многовековната история на старогръцката литература може да излъчи доста случаи на отклонение и разклонение, на използвани и неизползвани възможности за заобиколни пътища. Най-силният пример е своеобразната елинистическа литература, толкова негръцка и неполисна, същевременно гръцка не само защото се пише на гръцки, но и защото продължава жанровата традиция на класическата елинска словесност. Именно тук се повдига въпросът, на какво ниво трябва да се следи опазването или прекъсването на традицията. Що се отнася до литературните форми и жанрове, в епохата на елинизма те са същите, както в миналото, но се появяват и нови, макар че това става по начин, подобен на този в миналото — черпи се от фолклора например.

Същевременно в елинистическата литература се наблюдава ново отношение към жанровете — то става специфично литературно. Номенклатурата е богата, изборът много по-свободен, отколкото в миналото, сега именно жанровете се превръщат във форми, защото престават да бъдат обвързани с отдавна зададени съдържания и строги външни цели. Традицията между класиката и елинизма се видоизменя и като разбиране за действителност. В елинистическата литература е налице опит да се оформи концепция за своя, съвременна действителност, респективно за условна, художествена действителност — илюзия. Една от целите на този опит е преодоляването на митологическото разбиране за действителност, наследено от епохата на атическата класика и всъщност нито достатъчно преодоляно в елинизма, нито останало непрерадено на по-късното антично време. Веднага се повдига следният въпрос: ако единството на старогръцката литературна традиция се основава на пазеното в нея митологическо разбиране за действителност, нещо странично ли остава за традицията различният опит на елинизма в това отношение, или той е все пак елински и вътре в елинската традиция. На този въпрос все още не е отговорено и трябва да признаем, че и поставянето му не е дотам често.

Единство или неподдаващо се на унифициране многообразие — това е дилема, която изстъпва при всеки опит да се определи цялостно характерът на елинската литературна традиция. От друга страна, се очертават и следните два въпроса: по какво старогръцката традиция се отличава от древноизточната и по какво се родее тя с европейската. В една по-нова работа<sup>1</sup> Сергей Аверинцев отговаря оригинално на тия въпроси със следната едра типология — доелинистическата литература принадлежи на дорефлективен традиционалистичен културен тип, докато елинистическата има особеностите на т. нар. рефлексивен традиционализъм. Макар че преходът от единия към

---

<sup>1</sup> С. Аверинцев. Древнегреческая поэтика и мировая литература, в кн. Поэтика древнегреческой литературы. „Наука”, М., 1981.

другия тип в пределите на елинската литература се мисли от Аверинцев като развитие — рефлексивността е заложена в особености на нерелективния стадий, единството на елинската традиция е все пак разкъсано, за да се подчертае по този начин връзката на доелинистическата литература с източните литератури, които са също дорефлективно традиционалистични, както и връзката на елинистическата литература с европейската, която също като елинистическата е рефлективно традиционалистическа. И наистина типологически между Александрия и Нова Европа в това отношение не се открива разлика.

Тъй като насочва погледа към особеностите на по-големите литературни епохи, типологическото разчленение заобикаля въпроса за единството на старогръцката литературна традиция. Но докато за разбирането на елинистическото време имаме опората на типологически сродната съвременност, доелинистическото не се поддава тъй лесно на описание. Затова към неговата литературност, разбиране за действителност и жанрова система се подхожда обикновено свободно без предварителни уточнения на глобалния му характер.

От културен ъгъл на зрение особеностите на ранната гръцка литература могат да се уловят като тенденция, ако се приложи един термин, лансиран преди време от Лотман<sup>2</sup>. До епохата на елинизма гръцката културна среда показва белезите на т. нар. култура на тъждеството. Що се отнася до литературните произведения, в тази среда от тях се очаква да повторят вече известното и утвърденото. Ранната гръцка литература напомня фолклора по това, че се разпространява устно, че се ползува колективно, че се изпълнява на празник, че нейните литературни жанрове са означения на изначални колективни реакции, че са приносители на масивни мирогледни модели, твърде тежки, за да се разместват свободно от ползващия ги, и твърде живи, за да се използват за всякаква цел. Новото литературно произведение в ранната гръцка литература също като във фолклора варира известни положения и отдавна изработени градивни елементи. Неговата незавършеност и незатвореност издават, че истинската завършеност се очаква на друго ниво — при епоса може би на равнището на епическия цикъл или дори на празника и култовата игра, които са клетки на самата житейска среда. Вероятно би било по-правилно да не назоваваме литература тия страни на ранната гръцка литература. Но те все пак й принадлежат. Понеже липсват добри термини, нека бъде позволено да се изкажем свободно — това е дестилирана форма на живот, която се опитва да бъде литература.

И все пак в произведенията на ранната елинска словесност има достатъчно литература в този смисъл, че и те са някакво нарушение на жанровата принуда, някакво изместване от ясното решение на проблеми, предлагано от традиционната литературна форма. В тия произведения литературата се поражда с прекалено свободното или прекалено формалното комбиниране на традиционните градивни единици, с неяснотата, за кого собствено е предназначена творбата и за изпълнение при какви обстоятелства, с противоречивостта на това, което се твърди в нея. В тълкувания от Албин Лески „Иполит“ наблюдаваме подобен разнотой между жанрова принуда и опитваща

---

<sup>2</sup> Ю. Лотман. К проблеме типологии культуры: Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 198 (Труды по знаковым системам, III, 1967).

се да се измъкне от нея литературна творба. В тази трагедия на Еврипид твърде отчетливо се противопоставят колизията на божества — това е сферата на жанра, която вече се превръща в рамка за сметка на наедряващата литературна творба, и конфликтът на човешки същества, чрез който се подготвя нова парадигма за действителност.

При все това ранната гръцка литература не се побира в предложената схема за извънлитературна жанрова принуда и литературно произведение, което се измъква от нея. Развитието на тази литература е пълно с парадокси. Така например Омировата „Одисея” е литература в по-висока степен от по-късните „Дела и дни” на Хезиод. Но в тях пък откриваме авторово самосъзнание и грижа да се осмисли настоящето, т. е. черти, които не смятаме характерни за ранната гръцка литература. Същевременно Омир не дразни нашето литературно „сетиво”, докато Хезиод, който казва „аз” и дори разказва биографията си, ни остава чужд със своя моралистичен тон, напомнящ този в старата източна литература. Някои части от „Дела и дни” могат да се използват точно тъй, както дидактическите партии в Стария завет. Различаването, правено внимателно и само за Омир от Ауербах и в прекалено едър отчет от Аверинцев, не важи за тази линия на елинската традиция, в която стъпва Хезиод и толкова други поети след него. Тя е минавала вероятно и през загубената религиозна поезия, през орфиката и питагорейството. Отношения с нея имат Хераклит, Пиндар и Есхил. Свързана със спиритуализъм, спуснал се в Елада от север, от нашите земи, заедно с Музите и Орфей, тази линия на елинската литературна традиция няма много общо с яснотата и липсата на втори план, за които говори Ауербах. Понеже в Нова Европа тя влиза по други пътища и с чужди примеси, това е още една причина да бъде смятана за неелинска.

Трудността да се следи ходът на традицията като единство в разноречието естествено води до криза в историческото описание на литературните явления и до заменянето му с типология. Вероятно това е причината съвестният филолог Валтер Кранц да предпочете да говори за типове отношения на твореца към своето творение в ранната гръцка литература, без да определя единната физиономия на тази литература и без да очаква, че набелязаните от него типове са свързани генетически. Не че се отказва от аспекта на историята, той е автор на една отлична „История на гръцката литература”. И все пак това не е теоретическа литературна история. Теоретическите както на Елада, така и изобщо са все още бъдеще, което се подготвя. Именно на тази висока цел служи типологията. Защото, освен че подменя и замества истинската литературна история, когато е изпълнено добре, типологическото осмисляне на разноречието и многообразието предхожда и подготвя историческото вникване в явленията на дадена литература.

Настоящият избор не може да замести липсата на теоретическа история на елинската литература, особено като се има пред вид разнообразният характер на включените студии и това, че много от тях се занимават с конкретни въпроси. Но работите са избирани с оглед на подготвянето на теоретическа литературна история, която, вместо да се занимава с оглеждането на факти от различно естество, ще отчита особеностите на литературността и ще следи промените цялостно и систематично. Подобна литературна история ще се интересува не от отделни идеи и образи, които плуват на повърхността на литературните явления, а от системата, която ги поражда, пренася и превежда на езика на всекидневните човешки отношения.

С отдавна разработената си почва старогръцката литература благоприятства за поклъването на това съвременно виждане за литературна история. Същевременно като стара област на литературната история — всъщност най-старата, тази литература поддържа и предразсъдъци, някои безспорно полезни, като култа към факта и справката. Чеда на старата филология, тия предразсъдъци поддържат и старата литературна история, която по същество е поредица от факти, организирани в една или в друга степен от правилно следващи идейни положения. Съществуват и други идейни схеми, но особено разпространена е тази на Хегел, според която в елинската литература се наблюдава развитие към самоосъзнаване на индивида и към налагане на диалектически възглед за неговото място в света. В литературната област това развитие има точен паралел в следването на епос, лирика и драма. Любопитно е да се наблюдава приближаването и отдалечаването от тази едра схема в немските литературни истории от Фр. Шлегел до Албин Лески, колебанието между идеологизиращата и позивитистичната крайност, между текста, който сам дава своя проблем, и проблема, който само се подкрепя от текста. Това колебание определя и съвременното литературоведско съзнание. То става причина да се пишат истории, класифициращи сведенията, свързани с текстовете в една литература, но и истории, схематизиращи някакво развитие, представяно в повечето случаи като следване на форми и идеи, които принадлежат не само на литературата. Разбира се, това са двата крайни типа — реалният е винаги смесен.

И тъй в тази книга са подбрани студии, които, въпреки че не са писани с намерение да бъдат литературна история, разработват въпроси на елинската традиция, имащи отношение към плана на една съвременна теоретическа история на старогръцката литература. Същевременно желанието ми беше да представя проблематизирано и отворено полето на тази литература. Съвсем умишлено се спрях на работи, в които общият поглед, оставян по-рано за философи и естетици, се среща с изглеждащия дребнав и досаден труд на класическия филолог. Същото намерение ме накара до изследвания на класически филолози с широк поглед да поставя други изпълнени от неспециалисти. Позволих си и нещо, за което имам угризения — махнах обилните и ценни от тясно научна гледна точка бележки на авторите и поставих мои обяснителни и тълкуващи. Поради особеността на материала си класическата филология е развила прекалена склонност към детайлиране, дробене и свръхинтерпретиране на отделното. Отдалечеността на времето оправдава това. Но хуманитарната наука става безсмислена, ако резултатите ѝ не се извеждат в широко културно поле. А най-вече такъв предмет като старогръцката литература, стоял толкова продължително под откритото небе на европейската култура, не заслужава да продължи да живее в кабинети, специализирани издания и конгресни зали.

Тази книга е продиктувана от нужда, която ми се струва обективна. Необходимо е да стане известен у нас един опит на анализ и литературоведско мислене, наложен от особеностите на самия предмет. Напоследък се запознахме в превод с редица творби на старогръцката литература. Разбира се, те могат и ще се четат като други, не като това, което са в същност. Самият превод хвърля върху тях сянката на друго разбиране за литература, не на това, което ги е породило. Включените в сборника студии ще помогнат на интересувашите се от литература да видят старогръцките творби в български превод по-съответно, доколкото това е принципно възможно, да усетят страната на историческото, на

отминалото в тяхното съществуване. После те ще се убедят, че така достойният отдавна легитимиран предмет на старогръцката литература притежава особена литературност, към чиято същина не сме се придвижили повече, отколкото към същината на други по-отскоро изследвани области. Ще стане ясно, че старогръцката литература продължава да се възприема живо и поради това, че в много отношения тя е все още недооткрита земя.

Надявам се освен това, че тия студии ще защитят престижността на заниманието с литература или по-точно ще помогнат да се разбере, че тази престижност не се измерва със специализираността на заниманието. Какъвто обем или странен кръг от факти да усвои литераторът и с каквато и строга терминология да подхожда към него, предметът му винаги ще го отвлеча от себе си и ще го отвежда другаде в някакъв друг предмет, в който наблюдаването на предишния ще се оказва по-ефикасно. Литературата обрича занимаващия се с нея било на гузната съвест, че не е достатъчно учен, било на суетата, че е всезнаещ. Но за сметка на това тя пази от заблуждението, че има отделни неща.

Още нещо ме ръководеше в избора — търсех работи компетентни, цялостни, но и вътрешно възторжени. Не искам да кажа написани с чувство. (Има литературоведи, за които наличието на чувство е критерий за постигане на предмета и в критическа работа.) В случая имам пред вид познавателното възторгване, бившата емоция, превърнала се в стил, ориентиращите усети на дългия опит. Защото нито осведомеността, нито вълнуването имат сила поотделно, а сведущото вълнуване, което не преувеличава, не се разсейва в отделното, нито се заплесва по собственото постижение.

В края на краищата и старогръцката литература е нещо отделно. И сигурно нейните особености стават толкова по-осезаеми, в колкото по-солиден отстъп и край колкото по-различни светове биват поставяни. Идеята на Ауербах да сравни един текст от „Одисея“ на Омир с текстове от Стария завет е породена именно от нуждата за отстъп. Тъй и Уитман не оприличава езиковите каламбури на Аристофан на развихрените експерименти с пространството у Дали вътре в някаква обща скала на човешкото. Дали само помага да се усети карнавалната разпуснатост на Аристофановото въображение. Както другият, така и съвременният глас помагат да се отличи по-точно античният. Това се налага като методика.

Тъй и аз започвам да се люшкам между двата полюса на затворените в себе си литератури и на едната обща литература, в която се вливат всички. Във всеки случай и настоящите студии убеждават, че колкото и верзиран да е в една литература или само в една нейна област, за да работи добре в нея, литераторът трябва да ходи и другаде, а може би и навсякъде.